

Rozdział 1

1.1. Czym są obszary wiejskie?

Bez względu na przyjmowane kryteria wyodrębniania obszarów wiejskich (por. box 1.1) tzw. Polska wiejska obejmuje zawsze ponad 80% powierzchni kraju i znacznie powyżej 30% jej ludności (por. tab. 1.1). Polska w tym sensie jest krajem o zdecydowanie większym potencjale ludności wiejskiej w porównaniu np. z krajami Unii Europejskiej. Przy zastosowaniu obowiązującego tam kryterium tj. wskaźnika gęstości zaludnienia do 100 osób/km² okazuje się, że obszary wiejskie, które stanowią w Unii Europejskiej 80,9% powierzchni zamieszkuje tylko 17,5% ludności (*Rural Developments...*;: 8). Warto jednak pamiętać, że odsetek ludności żyjącej na obszarach wiejskich jest ogromnie zróżnicowany. Podczas gdy na wsi mieszka połowa obywateli Finlandii i 2/3 obywateli Szwecji, to w takich krajach jak Belgia czy Holandia odsetek ten wynosi zaledwie 5%.

Wieś polska stanowi zasadniczą część dziedzictwa przyrodniczego oraz kulturowego, a także poważny potencjał demograficzny i ekonomiczny, który nie stanowi jednak monolitu. Dla potrzeb tego opracowania w dalszym ciągu wieś (obszary wiejskie) zostaną wyodrębnione na podstawie kryterium gęstości zaludnienia, rekomendowanego przez OECD, a dokładniej wskaźnika 150 osób przypadających na 1 km² (por. tab. 1.1).

1.2. Regionalne zróżnicowanie Polski

Świadomość regionalnego zróżnicowania Polski, a zwłaszcza jej obszarów wiejskich jest powszechna. W literaturze dotyczącej tej problematyki pojawiło się wiele rozmaitych koncepcji operujących odmienną liczbą wyróżnianych jednostek, przyjmujących najczęściej nazwę regionów lub makroregionów, których ilość w zależności od przyjętych kryteriów waha się od 7 do 12. Trzeba tu także wspomnieć, o przywoływanych często w tym kontekście, kryteriach historycznych związanych z formowaniem się gospodarki i kultury społeczeństwa polskiego w obrębie trzech różnych organizmów państwowych w okresie

1.1

Określenia wsi i miasta

Zarówno miary urbanizacji jak i miary dynamiki demograficznej terenów wiejskich są obciążone sposobem definiowania pojęcia „miasto” lub „wieś”. Występują pod tym względem uderzające różnice w skali międzynarodowej, nawet między krajami o zbliżonym poziomie rozwoju i strukturze ekonomicznej oraz krajami bliskimi w sensie kulturowym lub terytorialnym. Z punktu widzenia analizy zawartej w tym opracowaniu większe jednak znaczenie ma zmienność definicji w czasie na obszarze jednego kraju oraz, w pewnych okresach często obserwowana, zdolność do metamorfozy (niemal wyłącznie jednokierunkowej) obszaru wiejskiego w miasto.

W Polsce, w odróżnieniu od wielu krajów europejskich, nie występują ilościowe kryteria odróżniania wsi od miasta. Wyróżnikiem jest natomiast status administracyjny, który z założenia uwzględnia podstawowe funkcje (administracyjne, gospodarcze lub

kulturowe) spełniane przez miejscowość. Status wsi i miasta jest bezterminowy, choć może ulec zmianie. Zmiany (która zawsze urasta do rangi przełomu historycznego) dokonują najwyższe organa państwa.

Jednak żadna ze stosowanych w praktyce administracyjnej różnych krajów definicji nie prowadzi do klarownych klasyfikacji miejsc zamieszkiwania ludności. W rzeczywistości bowiem wiele terenów wiejskich (zwłaszcza przylegających do wielkich metropolii) ma pewne cechy miast, choć zapewne jeszcze łatwiej jest dostrzec zjawisko przeciwne – wiejski charakter w przypadku pewnych (niekiedy znacznych) obszarów miast. Stąd, podział na ludność miejską i ludność wiejską, oparty na urzędowych kryteriach, nie daje jednoznacznego obrazu demograficznego i społecznego obu tych kategorii.

Opracował Marek Okólski.

Tabela 1.1

Obszary wiejskie w Polsce według różnych kryteriów ich wyodrębniania

Kryterium wyodrębniania obszarów wiejskich	Udziały charakteryzujące obszary wiejskie (według danych zliczanych na szczeblu gmin) (w %)		Przeciętna wartość wskaźnika zagęszczenia ludności osób/km ²
	Ludność	Powierzchnia	
Podział administracyjny na wieś i miasto (według GUS)	38,1	93,4	50,4
Wskaźnik zagęszczenia ludności do 150 osób/km ² (według OECD)	35,0	91,7	47,1
Wskaźnik zagęszczenia ludności do 100 osób/km ² (według UE)	32,8	83,0	48,9

ródło: Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa, Warszawa 1999, s. 9.

rozbiórów w latach 1795–1918, tj. Prus – a następnie Niemiec, Austrii (później Austro-Węgier) oraz Rosji (por. box 1.2). Warto wreszcie pamiętać o zmianach podziału administracyjnego Polski, z których ostatnia dokonana została w dniu 1 stycznia 1999 roku. W miejsce istniejącej wówczas dwustopniowej struktury, złożonej z poziomu podstawowego jakim były gminy oraz poziomu wyższego, jakim było 49 województw, wprowadzono strukturę trójstopniową, którą tworzą gminy (poziom podstawowy), powiaty (poziom średni) oraz 16 województw (poziom wyższy) (por. mapa 1.1 i 1.2). Podziały te są istotne dla naszych rozważań z uwagi na to, iż stanowiły one podstawy do agregowania rozmaitych danych, obrazujących poziom rozwoju społecznego Polski.

Dla ilustracji problemu zróżnicowania zaprezentowany zostanie w tym miejscu, tytułem przykładu, podział Polski na trzy megaregiony. Podstawą jego wyboru jest przekonanie, iż Polska wciąż jeszcze jest krajem, gdzie na większości obszarów wiejskich znaczna część zamieszkującej je ludności w silniejszy lub słabszy sposób związana jest z rolnictwem. Dlatego też na podstawie kryterium związanego właśnie z typem organizacji produkcji rolnej (struktura agarna, udział działalności rolniczej w kreowaniu dochodów gospodarstwa domowego) zdecydowano się obszary wiejskie Polski podzielić na trzy typy (por. mapa 1.2).

Pierwszy megaregion obejmujący „nowe” województwa: podkarpackie, małopolskie,

świętokrzyskie i śląskie – charakteryzuje rozdrobnienie agrarne, a więc zdecydowana dominacja niewielkich chłopskich gospodarstw rolnych, o przeciętnym areale wynoszącym 3,7 ha użytków rolnych. Dla zdecydowanej większości mieszkańców wsi (75%) gospodarstwo rolne stanowi jednak tylko uzupełniające źródło dochodów, uzyskiwanych głównie z pracy poza rolnictwem oraz emerytur i rent. Na obszarze megaregionu I występuje bardzo duża stopa bezrobocia (około 30% całego wiejskiego bezrobocia rejestrowanego, a także ok. 40% bezrobocia utajonego w rolnictwie) (Spójna polityka strukturalna..., 1999; Frenkel i Rosner 1995).

Megaregion drugi (tworzą go „nowe” województwa: warmińsko-mazurskie, pomorskie, zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskie i opolskie) charakteryzuje mieszana struktura agarna. Wyróżnia go wysoki odsetek gruntów w użytkowaniu dawnych Państwowych Gospodarstw Rolnych i gospodarstw spółdzielczych, a także duża liczba silnych gospodarstw chłopskich, o przeciętnym areale wynoszącym 11,7 ha użytków rolnych. Obszary megaregionu II cechuje ponadto wysoki odsetek osób pracujących kiedyś głównie w rolnictwie państwowym i spółdzielczym, obecnie w dużej części bezrobotnych, bez większych szans na znalezienie pracy ze względu na dużo niższy niż przeciętnie na wsi poziom wykształcenia oraz niski poziom rozwoju infrastruktury technicznej, niezbędnej do uruchomienia inwestycji zewnętrznych.

1.2

Obszary wiejskie a uwarunkowania historyczne

Procesy zmian strukturalnych przebiegają w Polsce w sposób nierównomierny. Jest to uzależnione od rozmaitych czynników wśród których najważniejszy, obok podziału na wieś i miasto, jest czynnik podłoża historycznego. Takich regionów historycznych można wyróżnić cztery: Kongresówka (tereny pozostające do I wojny światowej pod zaborem rosyjskim); Galicja (tereny pozostające do I wojny światowej pod zaborem austriackim); Wielkopolska i Pomorze (tereny pozostające do I wojny światowej pod zaborem pruskim łącznie z częścią Górnego Śląska, która po 1918 roku należała do Polski) oraz Ziemia Zachodnie i Północne (tereny uzyskane przez Polskę po 1945 roku, obejmujące Śląsk Dolny i Opolski, Pomorze Zachodnie, Gdańsk i Prusy Wschodnie). W świetle przeprowadzonych w latach 1995 i 1996 badań okazało się, że pod względem aktywności gospodarczej i społecznej, przedsiębiorczości oraz dynamiki rozwojowej na pierwszym miejscu znajduje się region Ziem Zachodnich; na miejscu drugim – Wielkopolska; na miejscu trzecim – Galicja, a na miejscu ostatnim Kongresówka. Istniejące w ramach tych regionów różnice między miastem a wsią okazały się mniejsze aniżeli różnice pomiędzy regionami. Analiza dochodów własnych gmin pozwoliła stwierdzić, że 20% gmin o dochodach najniż-

szych położonych jest wyłącznie we wschodniej i środkowej części kraju, przede wszystkim na terenie dawnej Kongresówki. Tę zależność potwierdza także badanie poziomu inwestycji samorządów gminnych. Samorządy w Wielkopolsce i na Ziemach Zachodnich inwestują więcej niż gminy na terenie dawnej Galicji i Kongresówki. Trzeba jednak zaznaczyć, że wysoki poziom inwestycji faktycznie dotyczy przede wszystkim gmin przygranicznych Wielkopolski i Ziem Zachodnich, a nie całości tych regionów. Co jednak interesujące to fakt, że najwyższy ogólny poziom bezrobocia utrzymuje się na Ziemach Zachodnich. Nieco niższy poziom zaobserwować można w Wielkopolsce i Galicji, a najniższy na terenach dawnej Kongresówki. To uporządkowanie jest dokładnym odwróceniem hierarchii wedle stopnia aktywności gospodarczej. Jest to przede wszystkim rezultatem wysokiego udziału tradycyjnego, chłopskiego rolnictwa w strukturze zawodowej Galicji i Kongresówki, będącego dzisiaj swoistą „przechowalnią” wolnej siły roboczej.

Opracował Krzysztof Gorlach na podstawie: Gorzelak G., Jałowiecki B., Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach '95, EUROREG, t. 16 (49), Warszawa 1996 oraz G. Gorzelak, B. Jałowiecki, Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach '96, EUROREG, t. 18 (51), Warszawa 1997.

W megaregionie trzecim, obejmującym „nowe” województwa: wielkopolskie, kujawsko-pomorskie, mazowieckie, podlaskie, lubelskie i łódzkie – funkcjonuje ponad 60% ogółu gospodarstw rolnych kraju. Wprawdzie przeciętny areal użytków rolnych wynosi tu 7,7 ha, ale wiele spośród ulokowanych tu gospodarstw posiada 15 ha i więcej. Wiele z nich cechują relatywnie duże zdolności adaptacyjne do warunków gospodarki rynkowej, a ludność wiejską – głównie rolnicze źródła utrzymania.

Problem różnicowania wiejskiej Polski to jednak nie tylko kwestie związane z charakterem i stopniem rozwoju rolnictwa, ale przede wszystkim sprawa kompleksowo potraktowanego rozwoju obszarów wiejskich.

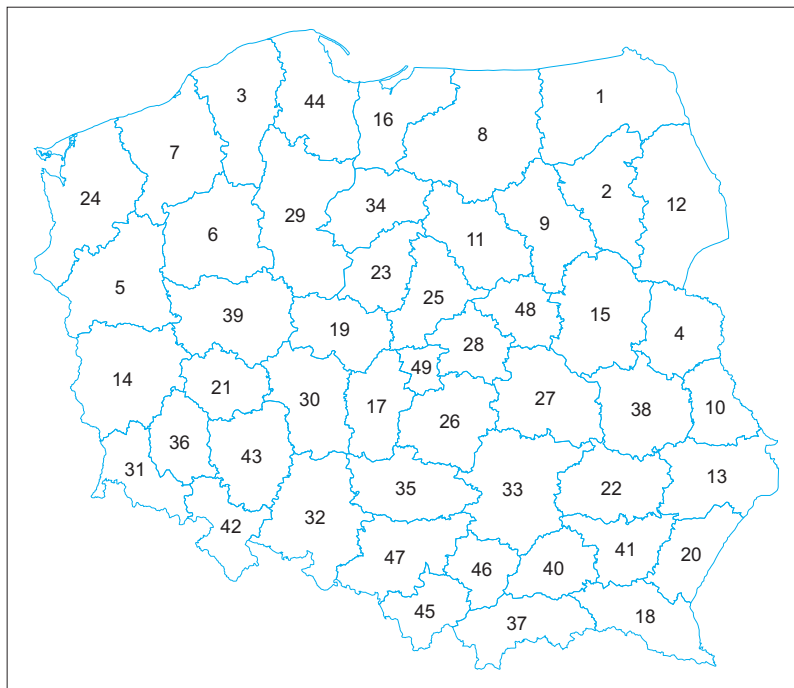
1.3. Rozwój społeczny obszarów wiejskich

Czynnikiem mocno komplikującym procesy przeobrażeń jest znaczny niedorozwój społeczny polskiej wsi. Posiłkując się Wskaźnikiem Rozwoju Społecznego (HDI) – wyliczonym na podstawie: przeciętnego dalszego trwania życia; ogólnego wskaźnika skolaryzacji brutto dla wszystkich poziomów nauczania; wskaźnika umiejętności pisania i czytania oraz produktu krajowego brutto (według parytetu siły nabywczej [PPP] USD) przypadającego na jednego mieszkańca – możemy powiedzieć, że parametry rozwoju społecznego wsi, zarówno generalnie jak i w każdym z aspektów cząstkowych, są gorsze od przeciętnych dla całej Polski, i znacząco gorsze w stosunku do obszarów miejskich (por. tab. 1.2).

O ile przeciętne trwanie życia w Polsce np. w roku 1997 wynosiło 72,8 lat, o tyle na wsi żyło się krócej niż przeciętnie (72,7 lat) i 0,2 roku krócej niż w mieście (72,9 lat). Dokładnie to samo odzwierciedla indeks trwania życia – odpowiednio: 0,797 przeciętna dla Polski; 0,794 dla obszarów wiejskich; 0,799 dla miast. Chociaż generalnie w Polsce w okresie lat 90. szansa dłuższego trwania życia zwiększyła się przeciętnie o dwa lata, to w mniejszym stopniu w tym pozytywnym trendzie partycypowała ludność obszarów wiejskich. Decydującą rolę w tym względzie wydaje się odgrywać niższy poziom materialnych warunków życia na wsi, którego jednym z przejawów jest generalnie niższy poziom profilaktyki ochrony zdrowia (jakość żywienia, higiena osobista, itp.), a przede wszystkim ograniczona dostępność instytucji lecznictwa.

Również w znacząco mniejszym zakresie ludność obszarów wiejskich partycypowała w postępie edukacyjnym ostatniej dekady. W roku 1997 ogólny wskaźnik skolaryzacji

brutto na wszystkich poziomach nauczania wynosił 76,5%, przy czym dla wsi 72,8% a dla miasta – 81,9%. Z kolei wskaźnik umiejętności czytania ze zrozumieniem i pisania, tzw. wskaźnik „alfabetyzacji” był na poziomie 99%, przy czym dla obszarów wiejskich był znowu nieco niższy od przeciętnej dla kraju (98,7%) i prawie o 1% niższy niż w miastach (99,4%).

Mapa 1.1. Podział administracyjny Polski obowiązujący do 31.12.1998 r. (por. tab. 1.3)

Mapa 1.2. Aktualny podział administracyjny Polski na województwa i megaregiony

Tabela 1.2

Wskaźnik Rozwoju Społecznego (HDI) dla obszarów miejskich i wiejskich w 1997 r. (próby wyliczania por. Metodologia)

Wyszczególnienie	1997	Miasta	Wieś
Podstawowe mierniki do wyznaczania HDI			
1. Przeciętne dalsze trwanie życia (w latach)	72,8	72,9	72,7
2. Wskaźnik umiejętności pisania i czytania ze zrozumieniem (w %)	99,0	99,4	98,7
3. Ogólny wskaźnik skolaryzacji (w %)	76,5	81,9	72,8
4. PKB na głowę mieszkańca (PPP USD)	7320	8892	6116
5. Wyrównany PKB (PPP USD)	x	x	x
Wskaźniki cząstkowe			
1. Indeks trwania życia	0,797	0,799	0,794
2. Indeks umiejętności pisania i czytania ze zrozumieniem	0,990	0,994	0,987
3. Indeks ogólny skolaryzacji	0,765	0,819	0,728
4. Indeks osiągnięć edukacyjnych	0,915	0,936	0,901
5. Indeks wyrównanego PKB (według poprzedniej metody)	0,717	0,749	0,687
Ogólny wskaźnik HDI	0,809	0,828	0,794

ródło: Obliczenia własne L. Nowak z uwzględnieniem metodologii przedstawionej w raporcie pt. *Human Development Report 1999*, UNDP, Oxford University Press 1999, New York Oxford oraz danych publikowanych przez GUS.

Chociaż w okresie lat 90. wartość ogólnego wskaźnika skolaryzacji zwiększała się z każdym rokiem, to tylko w niewielkim stopniu jego przyrost był powodowany polepszeniem możliwości i warunków kształcenia młodzieży ze wsi i małych miast. Nadal utrzymywały się tam bariery w dostępie do instytucji edukacyjnych, a także gorsze warunki i przeciętnie niższy poziom nauczania w wiejskich szkołach podstawowych i nielicznych średnich. Jakość oferty kształceniowej stosunkowo dobrze rozwiniętej sieci szkół stopnia podstawowego zdecydowanie obniżała, relatywnie gorzej niż w mieście, kwalifikowani nauczyciele. Równie poważne bariery edukacyjne wynikały ze zbyt małej liczby maturalnych szkół średnich zlokalizowanych na obszarach wiejskich, co skutkowało tym, że w latach 90. nadal podstawowym motywem wyboru kierunku kształcenia ponadpodstawowego dla dziecka wiejskiego było bliskie położenie szkoły od miejsca zamieszkania, ewentualnie niskie koszty pobytu w szkole z internatem (Zawisza 1997). Jednak najbardziej wymownym świadectwem ograniczonych możliwości edukacyjnych był spadek dostępu młodzieży wiejskiej do kształcenia w szkołach wyższych. Jeszcze w latach 80. studia wyższe podejmowało co 14 dziecko pochodzące z rodziny chłopskiej, a w latach 90. zaledwie co 130–140(!) (Król 1997), i to w sytuacji w której wykształceniem wyższym legitymowało się zaledwie około 3% mieszkańców wsi (przeciętna w Polsce – 7,8%, w mieście – 11%).

O znacznym niedorozwoju społecznym obszarów wiejskich świadczą również szacunki produktu krajowego brutto. O ile w roku 1997 wskaźnik ten wynosił dla Polski 7320 USD, to dla jej obszarów wiejskich ponad 1000 USD mniej (6116 USD). Jeszcze wyraźniejszą różnicę odnotowano między obszarami wiejskimi (6116 USD) i miejskimi (8892 USD). Różnica ta jest bardzo duża i stanowi ponad 31% wartości PKB w stosunku do regionów miejskich.

Agregacja zaprezentowanych wskaźników cząstkowych pozwala na określenie wartości ogólnego wskaźnika HDI dla Polski. Pamiętając, że dla krajów wysoko rozwiniętych jego wartość wynosi powyżej 0,800, można wskazać, że w roku 1997 ukształtował się on w Polsce na poziomie 0,809, lokując nasz kraj w grupie krajów wysoko rozwiniętych pod względem społecznym. W roku 1998 wskaźnik ten wzrósł do 0,814 (por. *Human Development...*, 2000). Problem różnicy pomiędzy obszarami wiejskimi i miejskimi jednak pozostaje. Wskaźnik HDI dla obszarów wiejskich wynosił w roku 1997 – 0,794 (por. tab. 1.2) i pozostawał znacząco niższy niż w miastach (0,828), kwalifikując polskie obszary wiejskie do krajów słabiej rozwiniętych, takich jak, np. Trynidad i Tobago (0,793) czy Litwa (0,789) (por. *Human Development...*, 2000). Można zatem twierdzić, że nasz kraj to w istocie dwie Polski. Polska miejska należąca do krajów wysoko rozwiniętych i Polska wiejska, która jeszcze tej bariery nie pokonała.

1.4. Analiza regionalnego zróżnicowania rozwoju społecznego w Polsce

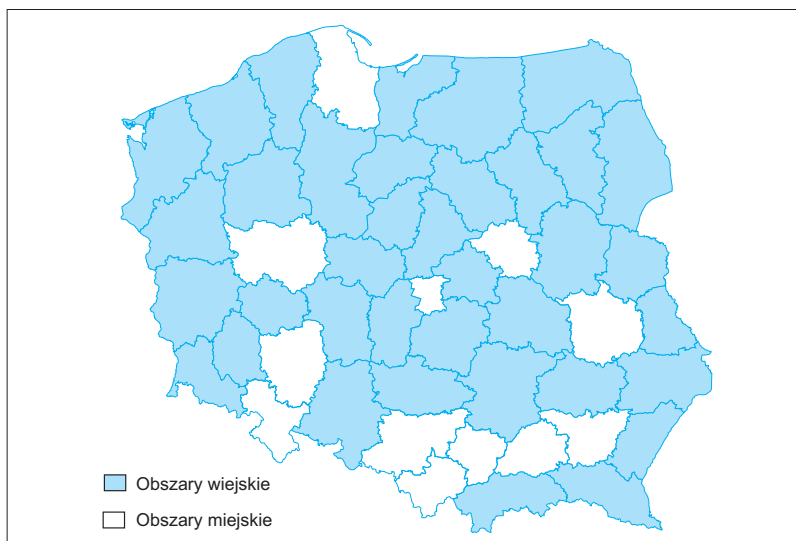
Dla celów porównania rozwoju regionalnego wyodrębnione zostały obszary wiejskie i miejskie (por. mapa 1.3). Zróżnicowanie to analizowane było w odniesieniu do „starych” województw. Zdecydowano się na ten krok z uwagi na fakt, iż „nowe” województwa, większe obszarowo, w znacznie większym stopniu skupiają w swoich granicach obszary o różnej gęstości zaludnienia, co jest dla nas w tym przypadku rozstrzygającym kryterium podziału na miasto i wieś. W efekcie zastosowania takiej procedury, przy całej świadomości jej kontrowersyjności, można powiedzieć, że 37 starych województw (oznaczonych odpowiednio numerami 1–37) to obszary wiejskie, zaś pozostałych 12 (numery 38–49) – to obszary miejskie (por. tab. 1.3).

W końcu 1997 r. na tak wyznaczonych obszarach wiejskich zamieszkiwało 21 885 tys. osób, co stanowiło 56,6% ogółu ludności Polski; a zatem znacznie więcej niż wynikałoby z podziału administracyjnego kraju na miasto i wieś (38,1% na wsi). Obszary wiejskie – według kryterium OECD – to głównie tereny północnej Polski oraz tereny przygraniczne na wschodzie i zachodzie kraju.

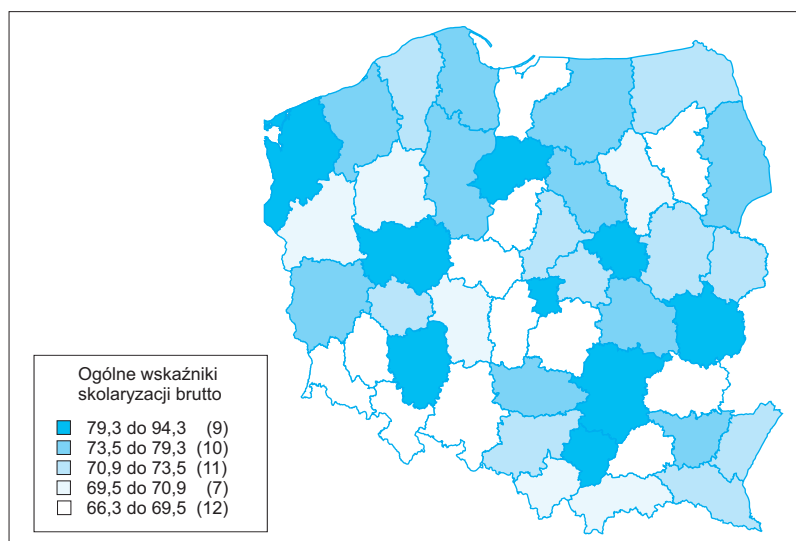
Wyróżnione obszary Polski miejskiej i wiejskiej – w zasadzie nie są zróżnicowane pod względem stanu zdrowia ludności. Przeciętne trwanie życia ludności zamieszkałej na obszarach wiejskich w 1997 r. wynosiło 72,7 lat (dla mężczyzn i kobiet łącznie) oraz na obszarach miejskich – 72,9 lat. W grupie 12 województw miejskich w 1997 r. znalazły się dwa o skrajnych parametrach trwania życia: rzeszowskie, w którym trwanie życia było najdłuższe w Polsce i wynosiło 74,5 lat oraz łódzkie – o najkrótszym okresie trwania życia – 71,5 lat.

Na obszarach wiejskich obserwuje się niższą skolaryzację w porównaniu do obszarów miejskich. Najniższe wskaźniki skolaryzacji w 1997 r. zanotowano w takich województwach jak: łomżyńskie (66,3%), sieradzkie (67%), jeleniogórskie (67,5%) oraz piotrkowskie (67,5%), zaś najwyższe – w województwach z dużymi aglomeracjami miejskimi, z ośrodkami akademickimi, takimi jak warszawskie (94,2%) oraz krakowskie (92,7%) (por. mapa 1.4).

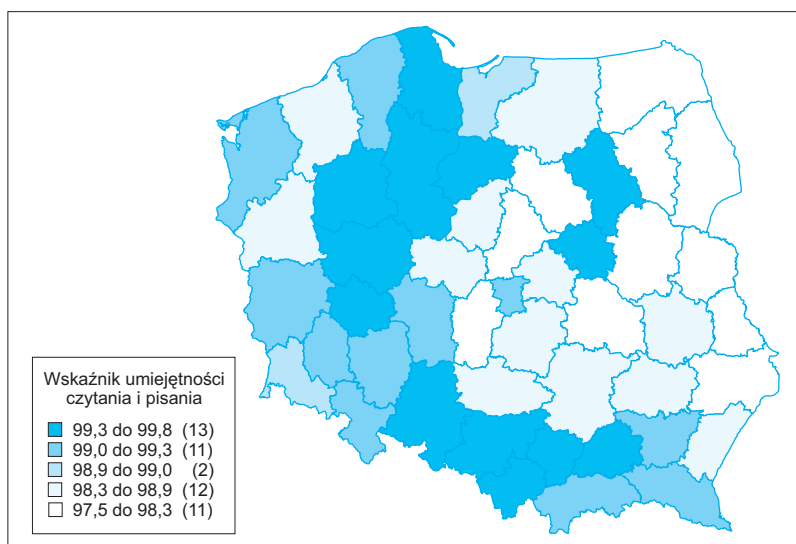
Należy dodać, że na wartość wskaźnika rozwoju społecznego ma także wpływ stopień analfabetyzmu, czy też jego przeciwieństwa – umiejętności pisanie i czytania ze zrozumieniem. W tym względzie występuje wyraźny podział na część wschodnią oraz pozostały obszar kraju (por. mapa 1.5).

Mapa 1.3. Wyodrębnione obszary miejskie i wiejskie

Mapa 1.4. Ogólne wskaźniki skolaryzacji brutto

Mapa 1.5. Wskaźnik umiejętności czytania i pisanie

Tabela 1.3

Ranking województw („stary” podział administracyjny) według kryterium gęstości zaludnienia

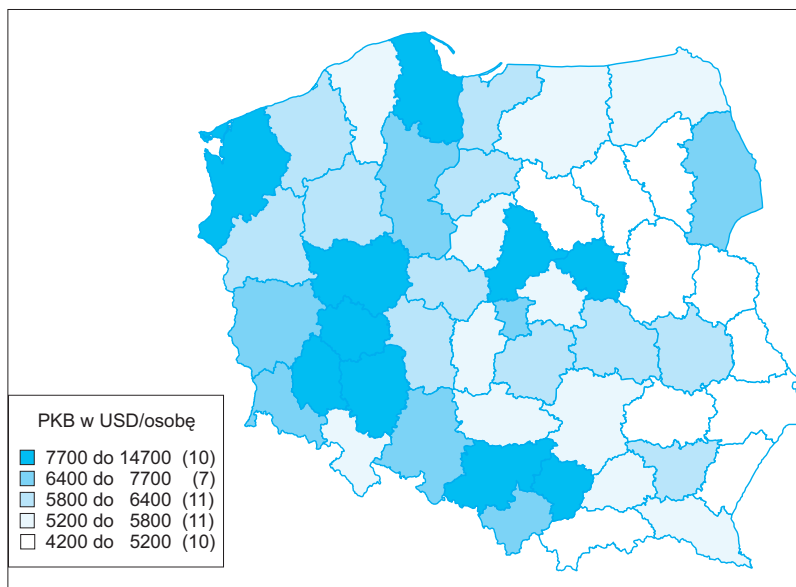
Numer w rankingu województw według kryterium OECD gęstości zaludnienia	Województwo	Gęstość zaludnienia w osobach na km ² w 1997 r.	Szacunek realnego PKB na głowę mieszkańca w 1997 r. na podstawie 1997 r. (PPP USD)	Ogólne wskaźniki skolaryzacji brutto dla wieku 6–24 lata w 1997 r. (w %)	Wskaźnik umiejętności pisania i czytania wśród dorosłych (w %)
	Polska	124	7320	76,5	99,0
1	Suwałskie	47	5439	72,6	98,2
2	Łomżyńskie	53	4589	66,3	97,5
3	Słupskie	57	5446	71,6	99,0
4	Białkopodlaskie	58	4595	70,9	98,1
5	Gorzowskie	61	6012	69,6	98,7
6	Piłskie	61	6237	70,6	99,3
7	Koszalińskie	62	6041	78,5	98,7
8	Olsztyńskie	63	5798	75,3	98,7
9	Ostrołęckie	63	4830	69,9	99,7
10	Chelmskie	65	4982	72,8	98,1
11	Ciechanowskie	69	5021	74,0	98,1
12	Białostockie	70	6556	77,3	97,8
13	Zamojskie	70	4229	70,6	97,7
14	Zielonogórskie	76	6509	79,3	99,0
15	Siedleckie	78	4525	72,1	97,9
16	Elbląskie	81	6357	69,5	98,9
17	Sieradzkie	85	5397	67,0	98,0
18	Krośnieńskie	89	5251	72,4	99,0
19	Konińskie	94	6337	67,3	98,5
20	Przemyskie	94	4492	71,9	98,7
21	Leszczyńskie	96	7705	71,2	99,5
22	Tarnobrzeskie	97	5038	68,7	98,4
23	Włocławskie	99	5404	69,2	98,4
24	Szczecińskie	100	7911	80,0	99,0
25	Płockie	102	13881	72,2	98,2
26	Piotrkowskie	103	6344	67,5	98,3
27	Radomskie	105	5896	74,0	98,2
28	Skierniewickie	107	5678	73,5	98,4
29	Bydgoskie	110	6435	74,6	99,6
30	Kaliskie	111	6315	70,5	99,2
31	Jeleniogórskie	120	6447	67,5	98,9
32	Opolskie	120	6612	69,4	99,3
33	Kieleckie	123	5449	79,5	98,4
34	Toruńskie	126	6323	80,2	99,4
35	Częstochowskie	126	5582	75,1	98,7
36	Legnickie	130	8931	68,0	99,0
37	Nowosądeckie	133	4581	70,2	99,1
38	Lubelskie	151	6278	89,5	98,6
39	Poznańskie	167	10193	87,4	99,8
40	Tarnowskie	168	5362	69,4	99,3
41	Rzeszowskie	171	6260	78,6	99,0
42	Wałbrzyskie	176	5218	69,0	99,0
43	Wrocławskie	181	8413	89,3	99,2
44	Gdańskie	198	7815	76,4	99,7
45	Bielskie	249	7215	70,8	99,4
46	Krakowskie	382	9134	92,7	99,4
47	Katowickie	588	8729	73,2	99,7
48	Warszawskie	638	14659	94,2	99,5
49	Łódzkie	725	7193	86,7	99,2

Zróźnicowanie regionalne poziomów poszczególnych komponentów wskaźnika HDI upoważnia do stwierdzenia, że rozwój społeczny jest w znacznie większym stopniu determinowany kształtowaniem się dochodu narodowego niż poziomu osiągnięć edukacyjnych czy osiągnięć w zakresie ochrony zdrowia.

Najwyższy poziom PKB PPP USD w przeliczeniu na głowę mieszkańca osiągnęły w roku 1997 takie województwa jak: warszawskie (14 659 USD), płockie (13 881 USD) oraz poznańskie (10 193 USD), z kolei najniższy – województwa: zamojskie (4229 USD), przemyskie (4492 USD), siedleckie (4525 USD), nowosądeckie (4581 USD), łomżyńskie (4589 USD) oraz białkopodlaskie (4595 USD) – (por. mapa 1.6). Żadne z wymienionych województw o najniższym dochodzie narodowym na głowę mieszkańca nie znalazło się wśród obszarów miejskich określonych kryterium OECD.

1.5. Podstawowe dylematy rozwoju obszarów wiejskich

Podstawowym dylematem rozwojowym wiejskiej Polski jest jej obecne zapóźnienie, które nabiera szczególnego znaczenia w kontekście integracji z Unią Europejską. Zapóźnienie Polski widać bowiem szczególnie wyraźnie właśnie na tle krajów Unii Europejskiej, które w latach 90. osiągały poziom PKB na głowę jednego mieszkańca w wysokości 16 000 Euro, to jest prawie trzykrotnie więcej niż mieszkańcy wsi w Polsce (około 6000 Euro). Ten ogromny dystans wynikał przede wszystkim ze znaczących różnic w produktywności rolnictwa. O ile produkcję rolną wartości 100 000 Euro w krajach UE wytwarzało zaledwie kilka osób (a w Danii, Belgii, Holandii nawet 2 osoby), o tyle w Polsce aż 25 osób. Stwarza to konieczność poprawy efektywności rolnictwa, czemu jednak z pewnością nie służy statystycznie niewielki areal gospodarstw rolnych, który w Polsce wynosi średnio około 8 ha, a więc prawie dwukrotnie mniej niż przeciętnie w krajach Unii Europejskiej (17 ha). Warto jednak pamiętać o dużym zróżnicowaniu w tym zakresie w samej Unii gdzie, na przykład, przeciętny obszar gospodarstwa w Wielkiej Brytanii to około 70 ha, zaś np. we Włoszech – 8 ha. Jednym ze skutków tej sytuacji są drastyczne różnice występujące w cenie ziemi, która w Polsce jest od 8 do 15 razy tańsza niż w UE, co budzi dość powszechnie wyrażane na wsi obawy, że w momencie zakończenia procesu integracyjnego polska ziemia przepadnie w obce ręce.

Mapa 1.6. Produkt krajowy brutto (PKB) na 1 mieszkańca

Warto zwrócić uwagę na podnoszoną niejednokrotnie w tym kontekście liczbę zatrudnionych w polskim rolnictwie. Powtarzana często opinia, że wielkość ta wynosi ponad 25% ogółu pracujących w gospodarce narodowej jest nieporozumieniem. Jak podkreśla Orłowski (2000: 7): *Liczba ta bazuje na całkowicie fikcyjnym zaliczeniu do zatrudnienia w rolnictwie posiadaczy małych gospodarstw rolnych, nie produkujących na rynek i nie uczestniczących aktywnie w życiu gospodarczym, a często znaczną część dochodów osiągających z innych źródeł (np. transferów społecznych)*. Można zatem powiedzieć, że osoby te nie tyle pracują w rolnictwie, ile mieszkają w gospodarstwach rolnych i produkują żywność na własne potrzeby. Po dokonaniu takiej korekty okazuje się, że faktycznie w rolnictwie polskim pracuje (czyli wytwarza produkty rolne na rynek) około 16% zatrudnionych w gospodarce (Orłowski 2000). Jest to w dalszym ciągu daleko od poziomu Wielkiej Brytanii (około 2%) czy Holandii (około 4%), ale bliżej Włoch (około 8%) czy Hiszpanii (około 10%).

Pomimo obiektywnych i niekiedy drastycznych różnic w sferze organizacji i efektywności gospodarki rolnej, nie ulega wątpliwości, że w procesie integracji Polski z Unią Europejską zagadnieniem pierwszoplanowym pozostaje poziom gotowości mieszkańców wsi do stawiania się pełnoprawnym podmiotem procesów dostosowawczych. Wszystkie badania socjologiczne wskazują, że na obszarach wiejskich mamy i będziemy mieli do czynienia w tym względzie ze znacznymi komplikacjami, przede wszystkim ze względu na istotne bariery informacyjne i edukacyjne (Krzyminiewska 1998).

Jeszcze w połowie lat 90. prawie 70% mieszkańców wsi akceptowało wejście Polski do Unii Europejskiej, co i tak było poparciem znacząco mniejszym niż w miastach, gdzie za procesem integracji opowiadało się aż 85% badanych. Pod koniec lat 90. wskaźnik poparcia nie przekraczał już 40% wśród mieszkańców wsi oraz 30% wśród rolników. Malą również liczba uważających wejście do UE za korzystne dla polskiego rolnictwa (32% w roku 1994 i 18% w roku 1999). Nie ulegały znaczącym wahaniom odsetki upatrujących w integracji korzyści osobistych (po około 20%), natomiast rosła liczba mieszkańców wsi spodziewających się, że bardziej straci niż zyska (odpowiednio 15% i 27%). Co symptomatyczne jednak, postawy ludności wiejskiej wobec integracji są tym bardziej otwarte, im wyższe jej wykształcenie i lepsza sytuacja materialna (Nawojczyk 1995, Roguska 2000).

Kreśląc ogólne tło problemowe rozwoju obszarów wiejskich nie należy zapominać, że proces dostosowania polskiej wsi i polskiego rolnictwa do wymogów gospodarki rynkowej odbywa się w warunkach globalizacji gospodarki światowej. Pojawia się zatem potrzeba wkomponowania wsi w ogólny nurt rozwoju gospodarki światowej, charakteryzujący się szybkim przenikaniem i wdrażaniem nowoczesnych technologii; wzrostem znaczenia informacji; intensyfikacją obrotów towarami i usługami ponad granicami państw, regio-

nów i kontynentów; utratą znacznej części suwerenności w obszarze decyzji gospodarczych na rzecz ponadnarodowych korporacji produkcyjnych i kapitałowych. Nowe warunki gospodarowania wymagają głębokich przemian strukturalnych w rolnictwie. W mniejszym stopniu związane są one z przemianami jego struktury agrarnej (arealu ziemi będącej w dyspozycji gospodarstwa rolnego) czy własnościowej (charakter własności ziemi i innych środków produkcji), w o wiele większym natomiast z przekształceniami w obrębie relacji czynników wytwórczych i podmiotowych, a więc w strukturze gospodarstw rolnych według ich siły ekonomicznej i typów ekonomiczno-produkcyjnych, a także poziomu przygotowania zawodowego i cywilizacyjnego ich pracowników i właścicieli. Nowe warunki wymagają też wzmocnienia mobilności zawodowej ludności wiejskiej przede wszystkim poprzez poprawę poziomu jej wykształcenia. Wymagają wreszcie szybkiego i radykalnego zwiększenia ilości miejsc pracy poza rolnictwem dla ludności zamieszkującej obszary wiejskie. Skalę tego problemu ocenia się w perspektywie najbliższych 20 lat na 1,5 miliona nowych miejsc pracy (Orłowski 2000: 12). W przeciwnym bowiem razie zarysowujący się podział na Polskę rozwiniętą (głównie miejską) i wciąż jeszcze nie będącą w stanie pokonać tego progu Polskę wiejską ulegnie pogłębieniu, zagrażając stabilizacji społecznej i rozwojowi całego kraju.